

Çiftçilerin Kooperatifçiliğe Bakış Açıları Üzerine Bir Araştırma: Ağrı ve Eskişehir İlleri Örneği

Necat KAYA, Sultan ÇOKER, Filiz KINIKLI¹, Murat YERCAN¹

¹Ege Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü, İzmir

Makale Künyesi

Araştırma Makalesi /
Research Article

Sorumlu Yazar /
Corresponding Author
Filiz KINIKLI
filiz.kinikli@ege.edu.tr

Geliş Tarihi / Received:
30.10.2019
Kabul Tarihi / Accepted:
19.11.2019

Tarım Ekonomisi Dergisi
Cilt: 25 Sayı: 2 Sayfa: 219-230
Turkish Journal of
Agricultural Economics
Volume: 25 Issue: 2 Page: 219-230

DOI 10.24181/tarekoder.640167

Özet

Üreticilerin örgütlü bir yapıda olmaması, tarım sektörünün en önemli sorunlarından biridir. Bilindiği gibi; örgütlenmenin temelini tarımsal kooperatifler oluşturmaktadır. Tarım kesimindeki üreticilerin yeterince kooperatifleşmemeleri, girdi tedariki, pazarlama gibi konuların etkin bir şekilde sağlanamamasına yol açmaktadır. Bu çalışmanın esas amacı; Ağrı ve Eskişehir illerindeki çiftçilerin kooperatifçiliğe bakış açılarını ortaya koymaktır. Bununla birlikte; Ağrı ve Eskişehir çiftçilerin sosyo-ekonomik yapısını, üretim desenlerini, kooperatifler hakkında bilgi düzeylerini ve kooperatiflerden beklentilerinin ortaya koymak çalışmanın amaçları arasında yer almaktadır. Araştırma Ağrı ve Eskişehir illerindeki çiftçileri kapsamaktadır. Her iki ilden de 50 çiftçi ile görüşülerek, toplam 100 hane ile anket yapılmıştır. Veriler değerlendirilirken basit ortalamalar, yüzde hesapları, gruplar arası farklar ve Best-Worst analizleri kullanılmıştır. Çalışmanın sonucunda, her iki ildeki çiftçilerin de kooperatiflerin yararlı olduklarını düşündükleri tespit edilmiştir. Ağrı ilinde herhangi bir tarımsal kooperatifin bulunmadığı ve çiftçilerin kooperatiflerin sağladığı avantajlardan faydalanamadıkları belirlenmiş ve bölgeye yeni bir kooperatif kurulması için çiftçilerin istekli olduğu görülmüştür. Eskişehir ilinde ise çiftçiler kooperatif faaliyetlerinden memnun olduklarını söylediler de, kooperatifin sattığı yemin fiyatının pahalı olmasından dolayı şikâyet etmektedirler. Ağrı ilinde çiftçilerin kooperatif kurmalarında kılavuzluk edecek eğitim ve yayım faaliyetleri verilmelidir.

Anahtar kelimeler: Süt ve Süt ürünleri, Örgütlenme, Kooperatifleşme, Hayvancılık

A Research on Farmers' Aspects of Cooperation: A Case of Ağrı and Eskişehir Province

Abstract

One of the important problems of the agricultural sector is that farmers are not organized. As is known, agricultural cooperatives form basis of organization. In the agricultural sector, inadequate cooperatives of farmers cause problems such as the supply of inputs and marketing. This study aims to determine the perspectives of farmers who are live in Ağrı and Eskişehir to cooperatives. The other aims are to determine the socio-economic structure of farmers, their production patterns, their knowledge about cooperatives and their expectations from cooperatives. The research covers the farmers in Ağrı and Eskişehir provinces. 50 farmers from both provinces were interviewed and a total of 100 households were surveyed. Data were evaluated using simple means, percentage calculations, differences between groups and Best-Worst analysis. As a result of the study, it was found that farmers in both provinces think that cooperatives are beneficial. It was determined that there was no agricultural cooperative in Ağrı and the farmers could not benefit from the advantages of cooperatives. And, it was determined that farmers are willing to establish a new cooperative in the region. In Eskişehir, although farmers say they are satisfied with the cooperative activities, they complain that the price of the oath sold by the cooperative is expensive. Training should be given to farmers for the establishment of a cooperative.

Key words: Dairy Products, Organization, Cooperation, Husbandry

1.GİRİŞ

Tarım, temel ihtiyaç maddelerinin üretildiği bir sektör olmasının yanı sıra, diğer sektörlerle hammadde temini, tüketim harcamaları ve ihracattaki payı ile sektörün sosyoekonomik açıdan önemini arttırmaktadır (Yılmaz, 2010).

Tarım sektörü; tarım ürünlerinin arz-talep esnekliğinin diğer sektör ürünlerine kıyasla düşük olması, üretimin doğa koşullarına bağlı olması, üretim aralıklarının uzun olması, toplumda sosyal dengelerin sağlanması ve korunması, diğer sektörlerle göre gelirinin düşük olması gibi faktörler ile öne çıkan bir sektördür (Korkmaz ve ark., 2011).

Türkiye'de büyük çoğunluğunu dağınık ve küçük işletmelerin oluşturduğu tarım kesimi; üretmiş oldukları ürünleri değerlendirme konusunda pazarlama olanaklarından yoksun olunması ve ürünlerini ulusal ve uluslararası pazarlarda satma konusunda etkili olamamaları nedeniyle, örgütlenme ihtiyacı duymuştur (Haseki, 2007). Toplumların sahip olduğu siyasi, sosyal, ekonomik yapısı ve gelişmişlik düzeyi örgütsel yapısıyla oldukça bağlantılıdır. Bir ülke ne kadar gelişmişse, o ülkede örgütlenmenin yaygın ve güçlü olduğu, örgütlerin etkin ve verimli çalıştığı kabul edilmektedir (Alçıçek, 2016).

Tarım, örgütlenme oluşumlarının ilk olarak görüldüğü ve diğer sektörlerle birlikte toplum hayatının her alanına yayılan bir örnek olmuştur. Ayrıca tarımda faaliyet gösteren insanların kırsal alanda yaşamaları, eğitim seviyeleri, örgütlenme bilinçleri, yönetme yetenekleri örgütsel gelişmeleri etkilemektedir (Sağlam ve İnan, 2014). Türkiye'de sosyoekonomik açıdan önemli olan tarım sektörünün karşılaştığı finansman, girdi temini ve pazarlama sorunları çözülememekte, örgütlenme sorunu sektörün en önemli sorunlarından biri olarak nitelendirilmektedir (Olgun ve Artukoğlu, 1998; Koyubenbe, 2005). En önemli çiftçi örgütlenmesi ise tarımsal kooperatifler olup, örgütlenmenin temelini oluşturmaktadır (Yercan, 2003). Üreticilerin sahip olduğu birçok dezavantajı avantaja çevirmede önemli işleve sahip olan kooperatifler, kırsalda önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır (Artukoğlu ve Yercan, 1996).

Kooperatifler daha uygun fiyatlı girdi tedariki ve ürün pazarlamasında daha geniş ağ ve daha yüksek fiyat sağlama avantajları ile üreticilere fayda sağlamaktadır. Ayrıca, kooperatifler üreticilerin tek başlarına elde edemeyecekleri rekabet gücünü artırarak ilgili piyasalarda daha fazla söz sahibi olmalarını sağlamaktadır (Özalp, 2017). Üreticiler kooperatifler yoluyla ürünlerini değer fiyatı ile pazarlanmasını sağlayabilmekte ve piyasada rekabet edebilmektedir. Bu rekabet güçleri sayesinde de hem ekonomik hem sosyal yönden hayat standartlarını ortaklaşa yükseltmiş olmaktadır (Koçtürk ve ark., 2015). Türkiye'de planlı kalkınma döneminden bu yana özellikle tarım sektöründe kooperatifçiliğin geliştirilmesi ilke olarak benimsenmiş ve önemli bir politika aracı olarak görülmüştür. Buna rağmen, kooperatif kültürü ve bilinci ile güçlü bir kooperatifçilik yapılanması henüz oluşturulamamıştır (Koç ve Uzman, 2018).

Tarım kesimindeki üreticilerin en önemli sorunlarından biri yeterince kooperatifleşmemeleridir. Bu nedenle üreticiler için önemli olan girdi tedariki, pazarlama gibi konular etkin bir şekilde sağlanamamaktadır.

Bu kapsamda çalışmanın temel amacı; Ağrı ve Eskişehir illerindeki çiftçilerin kooperatifçiliğe bakış açılarını ortaya koymaktır. Bununla birlikte; Ağrı ve Eskişehir çiftçilerin sosyo-ekonomik yapısını, üretim desenlerini, kooperatifler hakkında bilgi düzeylerini ve kooperatiflerden beklentilerinin ortaya koymak çalışmanın amaçları arasında yer almaktadır. Elde edilen bulguların kooperatiflerin gelişmesi için yol gösterici olacağı düşünülmektedir. Ayrıca, kooperatif olmayan yerlerde kooperatiflerin kurulması için uygun altyapının mevcudiyeti açısından bölgedeki çiftçilere faydalı olacaktır.

2. MATERYAL ve YÖNTEM

Çalışmanın verileri 2019 yılında Ağrı ve Eskişehir illerindeki çiftçiler ile yüz yüze yapılan anketler sonucu elde edilmiştir. Ayrıca konu ile ilgili önceden yayınlanmış tezler, araştırmalar, makaleler, bildiriler, proje raporları vb. çalışmanın ikincil veri kaynaklarını oluşturmaktadır.

Araştırmanın ana kitlesini Ağrı ili Doğubeyazıt İlçesindeki Suluçam Köyü ve Eskişehir Odunpazarı ilçesindeki Karapazar Mahallesi çiftçileri oluşturmaktadır. Araştırmada bu köylerin seçilmesinin nedeni, kooperatif olan ve olmayan iki yeri karşılaştırmak içindir. Ayrıca araştırmacıların yakınlıklarının bulunduğu köyler olması, zaman ve maddi kısıtlar nedeniyle bu köylerin seçilmesi uygun görülmüştür. Araştırmada Ağrı ili Doğubeyazıt İlçesindeki Suluçam Köyü hane sayısı dikkate alınarak ulaşılabilecek maksimum sayı belirlenmiş ve 50 hane ile görüşülmüştür. Karşılaştırmaların net bir şekilde yapılabilmesi için Eskişehir ili Odunpazarı ilçesi Karapazar Mahaltesinde ana kitleyi temsil edecek şekilde 50 hane gayeli örnekleme yöntemi ile seçilmiştir. Toplam 100 hane ile anket yapılmıştır. Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde, belirlenen amaç doğrultusunda bu örnekleme yönteminin sıklıkla kullanıldığı görülmüştür (Konak ve ark., 2000; Olgun ve ark., 2003; Koç, 2004; Karamürsel ve ark., 2004; Bal, 2005; Kızılaslan, 2006; Uysal, 2007; Çukur ve Saner, 2008; Durğan Dbeys ve Engindeniz, 2011; Gündüz ve Dağdeviren, 2011; İldeniz ve Demiryürek, 2015).

Anket yoluyla toplanan veriler gerekli kodlamalar ve kontroller yapıldıktan sonra Excell ve SPSS paket programına girilmiştir. Veriler değerlendirilirken basit ortalamalar, yüzde hesapları kullanılmıştır. Sürekli değişkenler için Kolmogorov Smirnov testi ile normal dağılım testi yapılmıştır. Normal dağılış gösteren değişkenler için varyans analizi, normal dağılış göstermeyen değişkenler için Mann-Whitney U testi uygulanarak Ağrı ve Eskişehir illerindeki çiftçiler arasındaki fark ortaya konmuştur. Çiftçilerin kooperatifin olası faaliyetleri hakkındaki düşünceleri ise Best-Worst analizi ile ortaya konulmuştur.

3. ARAŞTIRMA BULGULARI

Çiftçilere Ait Genel Özellikler

Ağrı ve Eskişehir illerindeki çiftçilerin yaş, eğitim, ailedeki birey sayısı, tarım ve hayvancılık deneyim süresi gibi özelliklere göre karşılaştırılması Çizelge 1'de verilmiştir. Ağrı ilindeki çiftçilerin yaş ortalaması 49, Eskişehir ilindeki çiftçilerin yaş ortalaması 56'dır. Normal dağılım gösterdiği belirlenen yaş kriteri için gruplar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olup olmadığının belirlenmesi amacıyla varyans analizi uygulanmıştır. Gruplar arasındaki fark $p \leq 0.05$ için anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Ağrı ilindeki çiftçilerin ailedeki ortalama birey sayısı 6.74, Eskişehir ilindeki çiftçilerin ailedeki ortalama birey sayısı 4.70'dir. Ağrı ilindeki çiftçilerin ailedeki birey sayısı Eskişehir ilindeki çiftçilerin ailedeki birey sayısından fazla olduğu saptanmış, gruplar arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar olduğu belirlenmiştir ($p \leq 0.05$.) Ağrı'daki çiftçilerin eğitim durumunun ortalaması 5.80 yıl, Eskişehir'deki çiftçilerin eğitim durumunun ortalaması 6.12'dir. Her iki grupta da eğitim durumu benzerdir. Gruplar arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık yoktur ($p > 0.05$) (Çizelge 1).

Ağrı ve Eskişehir ilinde tarımla uğraşan birey sayısının ortalaması yaklaşık olarak 2'dir. Ağrı ve Eskişehir illerindeki çiftçilerin tarımsal ve hayvancılık deneyim süreleri birbirine oldukça yakındır. Bu durum çiftçilerin tarımsal üretime hayvancılık ile başladıklarının bir göstergesidir. Eskişehir ilindeki çiftçilerin deneyim sürelerinin fazla olması yaş ortalamasının fazla olmasından kaynaklanmaktadır. Eskişehir ve Ağrı illerindeki çiftçiler tarımsal deneyim sürelerine göre birbirinden farklılık gösterdiği istatistiksel olarak test edilmiş ve gruplar arasındaki farkın $p \leq 0.05$ için anlamlı olduğu saptanmıştır. Ağrı ilindeki çiftçilerin ailedeki tarım dışı çalışan birey sayısı 0.48 ve Eskişehir ilindeki çiftçilerin ailedeki tarım dışı çalışan birey sayısı 0.62'dir. Gruplar arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık yoktur ($p > 0.05$). Çiftçiler genel olarak tarımsal gelir düzeylerinin orta olduğunu düşünmektedirler. Ancak tarımsal gelir düzeylerinin düşük olduğunu düşünen çiftçilerin sayısı Ağrı ilinde daha fazladır. (Çizelge 1).

Hayvansal üretim deseni incelendiğinde, Ağrı ilindeki çiftçilerin %16'sı büyükbaş %84'ü küçükbaş hayvancılık yaparken, Eskişehir ilindeki çiftçilerin %82'si büyükbaş %18'i küçükbaş hayvancılık yapmaktadır. Genel duruma bakıldığında çiftçilerin %49'u büyükbaş %51'i küçükbaş hayvancılık yapmaktadır. Eskişehir ilinde büyükbaş, Ağrı ilinde ise küçükbaş hayvancılığın çoğunlukta yapıldığı görülmektedir (Çizelge 1).

Çizelge 1. Çiftçilere ait genel özellikler

	Ağrı	Eskişehir	Genel	
Yaş [#]	49.48	55.80	52.64	
Eğitim durumu	5.80	6.12	5.96	
Ailedeki birey sayısı*	6.74	4.70	5.72	
Ailede tarımla uğraşan birey sayısı	1.58	1.66	1.62	
Ailede tarım dışı çalışan birey sayısı	0.48	0.62	0.50	
Tarımda deneyim süresi*	27.94	32.24	30.09	
Hayvancılıkta deneyim süresi	27.62	30.88	29.25	
Tarımsal gelir düzeyi (%)	Düşük	38.00	10.00	24.00
	Orta	54.00	88.00	71.00
	Yüksek	8.00	2.00	5.00
Hayvansal Üretim Deseni (%)	Büyükbaş	16.00	82.00	49.00
	Küçükbaş	84.00	18.00	51.00

#Varyans analizine göre gruplar arasındaki fark $p < 0.05$ için anlamlıdır.

*Mann-Whitney U testine göre gruplar arasındaki fark $p \leq 0.05$ için anlamlıdır.

Çiftçilerin teknoloji varlığı, kullanım düzeyi ve sosyal medyada aktiflik durumu incelendiğinde; Ağrı ilindeki çiftçilerin %6'si evlerinde bilgisayar olduğunu, %26'sı bilgisayarı kullanabildiklerini, %2'si evinde internet olduğunu, %48'i internet kullandıklarını ve %52'si akıllı telefona sahip olduklarını belirtmiştir. Eskişehir ilindeki çiftçilerin %16'sı evlerinde bilgisayar olduğunu, %14'ü bilgisayarı kullanabildiklerini, %10'u evinde internet olduğunu, %26'sı internet kullandıklarını ve %52'si akıllı telefona sahip olduklarını belirtmiştir. Çiftçilerin genel olarak evlerinde internet olmadığı, interneti yalnızca akıllı telefonları ile kullandıkları görülmektedir. Çiftçilerin sosyal medyada aktiflik durumu incelendiğinde ise; internette tarım ile ilgili haberleri takip etme ve sosyal medyada tarım ile ilgili paylaşım durumlarının çok az olduğu görülmüştür (Çizelge 2).

Çizelge 2. Çiftçilerin teknoloji kullanım düzeyi ve sosyal medyada aktiflik durumu

	Ağrı	Eskişehir	Genel
Bilgisayarı olan (%)	6.00	16.00	11.00
Bilgisayar kullanabilen (%)	26.00	14.00	20.00
Evde interneti olan (%)	2.00	10.00	6.00
İnterneti kullanabilen (%)	48.00	26.00	37.00
Akıllı telefonu olan (%)	52.00	52.00	52.00
İnternette tarımla ilgili haber ve makaleleri takip etme durumu (1: hiç, 5: sürekli)	1.66	1.88	1.77
Sosyal medya üzerinden tarımla ilgili hesapları takip etme ve/veya paylaşım durumu (1: hiç, 5: sürekli)	1.20	1.30	1.25

İşletmelere Ait Genel Özellikler

Ağrı ve Eskişehir ilindeki işletmelerin arazi yapısı incelendiğinde, her iki ilde de mülk arazinin fazla olduğu belirlenmiştir. Ortağa tutulan ve kiralanılan arazi miktarı ise Eskişehir ilinde daha fazla olduğu görülmektedir. Ağrı ilindeki işletmelerin toplam arazi genişliği 81.86 dekar, toplam mülk arazi 77.00 dekar, toplam ortak arazi 0.40 dekar, toplam kira arazi 4.06 dekar, toplam sulanan arazi 68.06 dekar, toplam kuru arazi 13.80 dekar, toplam işlenen arazi miktarı 79.36 dekar ve ortalama parsel sayısı ise 7.48'dir. Eskişehir ilindeki çiftçilerin ise toplam arazi genişliği 94.36 dekar, toplam mülk arazi 76.90 dekar, toplam ortak arazi 9.00 dekar, toplam kira arazi 8.46 dekar, toplam sulanan arazi 5.10 dekar, toplam kuru arazi 79.52 dekar, toplam işlenen arazi miktarı 82.10 dekar ve ortalama parsel sayısı 5.18'dir (Çizelge 3). İzmir ilinde süt sığırcılığı yapan işletmeleri ele alan benzer bir çalışmada, ortalama arazi genişliğinin 47.59 dekar olup, 3.31 parçadan oluştuğu belirlenmiştir (Torgut ve ark., 2019). Bu durum, İzmir ilindeki işletmelerin daha az parçalı arazi yapısına sahip olduğunu göstermektedir.

Çizelge 3 incelendiğinde, Ağrı ilinde sulu tarımın yaygın olduğu, Eskişehir ilinde ise kuru tarımın yaygın olduğu görülmektedir. Ağrı ilindeki toplam parsel sayısı Eskişehir ilindeki toplam parsel sayısından fazladır yani araziler daha parçalı ve daha küçük olduğu görülmüştür. Toplam ortak arazi, toplam sulu arazi, toplam kuru arazi ve toplam parsel sayısı açısından gruplar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık mevcut (p<0.05) (Çizelge 3).

Çizelge 3. İşletmelerin arazi yapısı

	Ağrı	Eskişehir	Genel
Toplam arazi genişliği (daa)	81.86	94.36	88.11
Toplam mülk arazi (daa)	77.00	76.90	76.95
Toplam ortak arazi (daa)*	0.40	9.00	4.70
Toplam kira arazi (daa)	4.06	8.46	6.26
Toplam sulanan arazi miktarı (daa)*	68.06	5.10	36.58
Toplam kuru arazi miktarı (daa)*	13.80	79.52	46.66
Toplam işlenen arazi miktarı (daa)	79.36	82.10	80.73
Toplam parsel sayısı (adet)*	7.48	5.18	6.33

*Mann-Whitney U testine göre gruplar arasındaki fark p<0.05 için anlamlıdır.

İşletmelerin bitkisel üretim deseni incelendiğinde; genel olarak yem bitkilerini üretiminin yapıldığı görülmüştür. Hayvansal üretimin yoğun olarak yapıldığı işletmeler olduğundan dolayı yem bitkisi üretimin ağırlıklı olması beklenen bir durumdur. Koç ve Uzman, 2019 tarafından Trakya bölgesinde yapılan bir çalışmada, çiftçilerin toplam arazinin %68.15'inde buğday, yonca, dane ve silajlık mısır, fiğ gibi yem bitkileri yetiştirdikleri tespit edilmiştir (Koç ve Uzman, 2019). Aynı çalışmada, süt sığırcılığı işletmeler için ortalama arazi varlığının Adana'da 45.56 da (Yılmaz, 2010), Kahramanmaraş'ta 50 da (Kaygısız ve ark., 2010), Erzurum'da 120.7 da (Kara ve Kızıloğlu, 2012), Doğu Akdeniz Bölgesi'nde 70.23 da (Boz, 2013), Erzincan'da 43.9 da (Özyürek ve ark., 2014), Ağrı'da 111.42 da (Bakan ve Aydın, 2016) olduğu belirlenmiştir (Koç ve Uzman, 2019).

Ağrı ilindeki çiftçilerin; yonca, korunga, fiğ, silajlık mısır, yapay çayır-mera, arpa, buğday ve çavdar gibi yem bitkileri ürünleri ürettikleri belirlenmiştir. Eskişehir ilinde ise; , fiğ, silajlık mısır, yapay çayır-mera, arpa, buğday ve yulaf gibi yem bitkileri üretilmektedir. Üretilen yem bitkilerine ait üretim alanı, dekara verim ve ürün satış fiyatı ile ilgili bilgiler çizelge 4'te verilmiştir. Ağrı ilinde yonca ve korunga üretimi hakim iken, Eskişehir ilinde fiğ ve arpa üretimi yaygındır (Çizelge 4). Ayrıca, Ağrı ilinde yulaf, Eskişehir ilinde yonca, korunga ve çavdar üretimi yapılmamaktadır. Ağrı ilinde genellikle sulu tarım yapıldığı için yonca ve korunga üretimi fazladır. Eskişehir ilinde kuru tarım olduğu için arpa, buğday ve yulaf gibi yem bitkilerinin yaygın olarak üretildiği görülmektedir.

İşletmelerin yem bitkileri dışında patates, nohut ve kayısı üretimi yaptıkları da belirlenmiştir. Eskişehir ilinde görüşülen çiftçilerin 3'ü patates, 7'si ise nohut üretimi yaptığını, Ağrı ilinde ise görüşülen çiftçilerden 3'ü kayısı üretimi yaptığını belirtmiştir. Fakat bu üretimlerin pazara yönelik olmadığı, çiftçi ve ailesinin ihtiyacını karşılayacak kadar olduğu görülmüştür.

Çizelge 4. Bitkisel Üretim Deseni

Ürünler	Ağrı			Eskişehir			Genel		
	Üretim alanı (daa)	Verim (kg/daa)	Ürün satış fiyatı (TL/kg)	Üretim alanı (daa)	Verim (kg/daa)	Ürün satış fiyatı (TL/kg)	Üretim alanı (daa)	Verim (kg/daa)	Ürün satış fiyatı (TL/kg)
Yonca	25.51	445.36	0.68	-	-	-	25.51	445.36	0.68
Korunga	22.26	353.60	0.66	-	-	-	22.26	353.60	0.66
Fiğ *	8.00	344.00	0.95	86.00	500.00	1.00	27.50	383.25	0.96
Silajlık Mısır#	10.00	4000.00	0.20	20.00	3000.00	0.26	13.33	3500.00	0.23
Yapay Çayır-mera	18.75	385.80	0.54	60.75	277.00	0.54	22.57	375.91	0.54
Arpa	19.21	311.95	0.91	65.80	304.70	0.81	38.36	308.97	0.87
Buğday	12.56	269.17	1.06	55.14	290.86	0.87	35.98	281.10	0.96
Yulaf	-	-	-	45.92	184.00	0.83	45.92	184.00	0.83
Çavdar	18.56	258.89	0.97	-	-	-	18.56	258.89	0.97

#Varyans analizine göre gruplar arasındaki fark p<0.05 için anlamlıdır.

*Mann-Whitney U testine göre gruplar arasındaki fark p<0.05 için anlamlıdır.

İşletmelere ait hayvansal üretim ile ilgili bilgiler çizelge 5'te özetlenmiştir. Ağrı ilinde görüşülen çiftçilerin %84'ü küçükbaş hayvancılık ve %16'sı büyükbaş hayvancılık yapmaktadır. Büyükbaş hayvancılık yapanların yarısı kültür ırkı diğer yarısı ise yerli ırk büyükbaş hayvancılık yapmaktadır. Eskişehir ilindeki çiftçilerin %18'i küçükbaş, %82'si büyükbaş hayvancılık yapmaktadır. Ağrı ilinde küçükbaş hayvancılık yapanların ortalama hayvan sayısı 175 adet, sağılan hayvan sayısı 151 adet ve günlük süt verimi 0.27 kg/baş olduğu belirtilmiştir. Büyükbaş hayvancılıkta ise, yerli ırk hayvancılık yapanların ortalama hayvan sayısı 21 adet, sağılan hayvan sayısı 11 adet ve günlük süt verimi 6.50 kg/baş'tır. Kültür ırkı hayvancılık yapanların ise ortalama hayvan sayısı 14 adet, sağılan hayvan sayısı 6 adet ve günlük süt verimi 10.50 kg/baş olduğu belirtilmiştir (Çizelge 5).

Eskişehir ilinde küçükbaş hayvancılık yapan çiftçilerin ortalama hayvan sayısı 89 adet, sağılan hayvan sayısı 43 adet ve günlük süt verimi 0.20 kg/baş olduğu belirtilmiştir. Büyükbaş hayvancılıkta ise, yerli ırk hayvancılık yapanların ortalama hayvan sayısı 9 adet, sağılan hayvan sayısı 4 adet ve günlük süt verimi 15.30 kg/baş'tır. Kültür ırkı hayvancılık yapanların ortalama hayvan sayısı 18 adet, sağılan hayvan sayısı 8 adet ve günlük süt verimi ise 15.24 kg/baş olduğu belirtilmiştir (Çizelge 5). Her iki ilde de hayvanların günlük ortalama süt veriminin düşük olduğu dikkat çekmektedir. Fakat araştırma kapsamındaki iller dikkate alındığında günlük ortalama süt veriminin düşük çıkması literatürde yapılan çalışmalar incelendiğinde normal olduğu görülmektedir. Literatürde yapılan çalışmalarda günlük süt verimleri Muğla'da 16.3 lt (Çukur, 2016), Malatya'da 19.6 lt (Aygül ve Özkütük, 2012), Erzurum'da 6.3 lt (Kara ve Kızıloğlu, 2012), Kars'ta 6.98 lt (Demir ve ark., 2014), Burdur'da 19.80 lt, (Ata ve Yılmaz, 2015), İzmir'de 23.04 lt (Uzmay, 2017) olduğu saptanmıştır.

Çizelge 5. Hayvansal Üretim Deseni

		Hayvan sayısı*		Sağılan hayvan sayısı*	Günlük Ort. Süt verimi (kg/baş)*
Ağrı	Küçükbaş	Yerli	174.98	150.90	0.27
	Büyükbaş	Yerli	21.50	11.25	6.50
		Kültür	14.25	5.75	10.50
Eskişehir	Küçükbaş	Yerli	89.50	43.30	0.20
	Büyükbaş	Yerli	9.00	4.10	15.30
		Kültür	18.37	8.61	15.24
Genel	Küçükbaş	Yerli	158.54	130.21	0.25
	Büyükbaş	Yerli	12.57	6.14	12.79
		Kültür	17.98	8.33	14.79

*Mann-Whitney U testine göre gruplar arasındaki fark $p \leq 0.05$ için anlamlıdır.

İşletmelerde kullanılan girdi masraflarına ait bazı bilgiler çizelge 6'da verilmiştir. Buna göre; girdi masrafları içerisinde en fazla maliyetin her iki ilde de satın alınan yem masraflarına ait olduğu görülmektedir. Yem masraflarını, Ağrı ilinde alet-ekipman kirası, Eskişehir ilinde ise akaryakıt gideri takip etmektedir.

Ağrı ilinde dışarıdan alınan yem masrafı, Eskişehir iline göre daha düşüktür. Bunun nedeni ise, küçükbaş hayvancılık yapıldığı için merada otlatma süresinin fazla olmasıdır. Eskişehir ilinde elektrik giderinin fazla olmasının en büyük nedenlerinden biri hayvan sağımının makine ile yapılmasından kaynaklanmaktadır. Ağrı ilinde akaryakıt giderinin az ve kiralanan alet-ekipman masraflarının fazla olmasının sebebi çiftçilerin kendilerine ait tarım makinelerinin az olmasından dolayıdır. Tüm işletme ile ilgili girdi masrafları açısından gruplar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olduğu görülmektedir ($p \leq 0.05$) (Çizelge 6).

Çizelge 6. İşletmelere Ait Girdi Masrafları (TL/yıl)

	Ağrı	Eskişehir	Genel
Satın alınan toplam yem masrafları*	11010.00	21613.60	16301.80
İşgücü masrafı (dışarıdan kiralanan)*	1318.00	336.36	1140.98
Veteriner, ilaç, aşı, suni tohumlama masrafları**	2380.00	3222.55	2788.25
Elektrik gideri*	1295.56	2895.23	2086.41
Akaryakıt gideri*	990.00	5438.00	3214.00
Sigorta-Vergi masrafları*	0.00	1225.00	612.50
Kiralanan alet-ekipman masrafları*	3476.00	2153.33	3170.77
Temizlik vb. masraflar**	1142.86	1933.33	1587.50
Diğer masraflar*	2320.41	900.00	2264.71

*Mann-Whitney U testine göre gruplar arasındaki fark $p \leq 0.05$ için anlamlıdır.

** Mann-Whitney U testine göre gruplar arasındaki fark $p \leq 0.10$ için anlamlıdır.

İşletmelerin Pazarlama Yapısı İle İlgili Bilgiler

Türk süt sektöründe faaliyet gösteren örgütler; kooperatifler (Köy-Koop, Hay-Koop) ve birliklerdir. Fakat kooperatiflerin payı tam olarak bilinmemekle birlikte, oldukça düşük olduğu dikkati çekmektedir (Olgun ve Artukoğlu, 1998; Yercan, 2007; Koç ve Uzmay, 2018). Özellikle süt hayvancılığında sorunlar pazarlama aşamasında görülmekle beraber, pazarlama ile ilgili sorunlarda önemli ölçüde örgütlenme eksikliğinden kaynaklanmaktadır (Olgun ve Artukoğlu, 1995).

Ağrı ilindeki çiftçiler üretilen sütün tamamını peynir, yağ gibi işleyerek, Eskişehir ilindeki çiftçiler ise sütün tamamını çiğ süt olarak sattıklarını belirtmişlerdir. Çiftçiler Ağrı ilinde bölgeye yakın süt toplama merkezinin olmaması ve sütün çabuk bozulmasından dolayı işleyerek satmak zorunda olduklarını belirtmişlerdir. Eskişehir ilindeki çiftçiler ise sütün tamamını Tarım Kredi Kooperatifine sattıklarını belirtmişlerdir.

Süt ve süt ürünlerinin satış yeri ve satış fiyatları Çizelge 7'de verilmiştir. Eskişehir ilindeki çiftçiler sütün, %94.60'ını 1.43 TL'den kooperatife, %4.00'ünü 2,13 TL'den yerel pazarlarda sattıklarını, %1.40'ını ise öz tüketim için ayırdıklarını belirtmişlerdir. Ağrı ilindeki çiftçiler, sütü peynir ve tereyağı olarak satmaktadırlar. Peynirin %26.12'sini 16,14 TL'den tüccara, %18.06'sını 14,76 TL'den yerel pazarlarda, %55.82'sini ise öz tüketim için ayırdıklarını belirtmişlerdir. Yağın ise %35.41'ini 41,84 TL'den tüccara, %19.39'unu 40,68 TL'den yerel pazarlara sattıklarını ve %45.61'ini öz tüketim için ayırdıklarını belirtmişlerdir. Çizelge 17'de belirtildiği gibi Eskişehir ilinde sütün %100'ü çiğ olarak satılmaktadır (Çizelge 7). Türkiye'de süt sektöründe üretimden tüketime kadar birçok yapısal problem vardır. İşletmelerin genellikle küçük ölçekli olması ve öz tüketime yönelik üretim yapılması, kültür ırkı veya melez ırkların kullanılmaması, süt işleme oranının diğer ülkelere göre çok düşük olması, iyi bir süt toplama sisteminin olmayışı gibi sorunlar literatürde ele alınmış ve sektörün karşılaştığı ana sorunlar olarak incelenmiştir (Örmeci Kart ve Demircan, 2014).

Çizelge 7. Süt ve süt ürünlerinin satış yeri ve satış fiyatları

Satış yeri	Süt		Peynir		Tereyağı	
	%	Fiyat (TL)	%	Fiyat (TL)	%	Fiyat (TL)
Kooperatif	94.60	1.43	-	-	-	-
Tüccar	-	-	26.12	16.14	35.41	41.84
Yerel Pazar	4.00	2.13	18.06	14.76	19.39	40.68
Öz tüketim	1.40	1.97	55.82	17.08	45.61	41.14

Süt ve süt ürünlerinin satışında kullanılan satış kanallarının belirlenmesinde dikkate alınan özellikler incelendiğinde; Ağrı ilinde çiftçilerin %58.70'i iyi fiyat vermesi, %34.80'i peşin ödeme yapması ve %6.50'si sürekli alım yaptığı için satış kanalını tercih ettiğini belirtmiştir. Eskişehir ilinde ise çiftçilerin %10.00'u iyi fiyat vermesi, %2.00'si peşin ödeme yapması, %76.00'si sürekli alım yapması ve %12.00'si firma güvenilir olduğu için satış kanalını tercih ettiğini belirtmiştir. Gruplar arası fark istatistiksel olarak anlamlıdır ($p \leq 0.05$) (Çizelge 8).

Çizelge 8. Süt ve/veya süt ürünlerinin satılmasında seçilen satış kanalının en önemli nedeni

	Ağrı	Eskişehir	Genel
İyi fiyat vermesi	58.70	10.00	33.30
Peşin ödeme yapması	34.80	2.00	17.70
Sürekli alım yapması	6.50	76.00	42.70
Firmanın güvenilir olması	0.00	12.00	6.30

* Mann-Whitney U testine göre gruplar arasındaki fark $p \leq 0.05$ için anlamlıdır.

Çiftçilerin Kooperatifçilik Hakkında Bilgi Düzeyleri

Çiftçilerin kooperatifçilik hakkında bilgi düzeylerini ölçmek amacıyla kooperatiflerin faydaları hakkında çok kısa bir giriş yapılarak, bilgi düzeylerini sorgulayıcı bazı sorular sorulmuştur. Buna göre; çiftçilerin işbirliği ve dayanışma amaçlı çalışmalara katılım oranlarının oldukça yüksek olduğu belirlenmiştir. Çiftçiler kooperatif kavramını bildiklerini söylemelerine rağmen, Ağrı ilinde kooperatif kavramını bildiklerini söyleyen çiftçilerin %28'i kooperatif tanımını yanlış cevaplamıştır (Çizelge 9). Bu durum, çiftçilerin 'kooperatif' kavramını kelime olarak duyduklarını fakat içerik olarak ne anlama geldiğini bilmediklerini göstermektedir.

Çizelge 9. İşbirliği yapma ve kooperatif kavramını bilme durumu (%)

		Ağrı	Eskişehir	Genel
Daha önce işbirliği, dayanışma amaçlı bir çalışmaya katılma durumu	Evet	20.00	30.00	25.00
	Hayır	80.00	70.00	75.00
Kooperatifçilik kavramının ne olduğunu bilme durumu*	Evet	50.00	76.00	63.00
	Hayır	50.00	24.00	37.00
Evet ise; Sıze kooperatif kavramı nedir?	Devletin teşvikleri için kurulan bir kuruluş	12.00	2.60	6.30
	Devletin denetiminde ve gözetiminde bir kuruluş	16.00	7.90	11.10
	Ortakların ekonomik, sosyal, kültürel ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla üretimden pazarlamaya kadar hizmet gösteren gönüllü kuruluş	72.00	73.70	73.00
	Ortakların kurduğu devletin yönettiği bir kuruluş	0.00	15.80	9.50

* Mann-Whitney U testine göre gruplar arasındaki fark $p \leq 0.05$ için anlamlıdır.

Ağrı ilinde anket yapılan bölgede daha önce Tarımsal Kalkınma Kooperatifi'nin olduğu fakat daha sonra kapandığı, bu nedenle de çiftçilerin hiç birinin herhangi bir kooperatife ortaklığının olmadığı görülmüştür. Eskişehir ilinde ise çiftçilerin %96'sının Tarım Kredi Kooperatifi'ne ortak olduğu, %4'ünün ise herhangi bir kooperatife ortak olmadığı belirlenmiştir.

Her iki ilde de çiftçiler kooperatifçilik kavramı ile ilgili bazı bilgilere sahip oldukları ve bu konuda deneyimlerinin olduğu tespit edilmiştir. Buna dayanarak, çiftçilerin kooperatif konusunda düşünceleri incelenmiştir. Ağrı ilinde kooperatif kavramını bildiklerini söyleyen çiftçilerin %100'ü kooperatiflerin yararlı olduğunu ve Eskişehir ilinde kooperatif kavramını bildiklerini söyleyen çiftçilerin %92'si kooperatiflerin yararlı olduğunu, %8'i ise kooperatiflerin yararsız olduğunu belirtmişlerdir (Çizelge 10).

Kooperatiflerin yararlı ve yararsız olduğu alanlar sorulduğunda ise; Ağrı ilinde çiftçilerin %37.50'si pazarlamada kolaylık, %26.79'u ucuz ve kaliteli girdi temini, %12.50'si teknik eğitim ve %23.21'i gelir avantajı gibi alanlarda yararlı olduklarını belirtmiştir. Eskişehir ilinde ise çiftçilerin %48.57'si pazarlamada kolaylık ve %51.43'ü gelir avantajı alanlarında kooperatiflerin yararlı olduğunu ifade etmişlerdir. Eskişehir ilindeki çiftçilerin, piyasadan daha düşük fiyatla mal alma ve yem fiyatlarının dış piyasadan daha pahalı satıldığı gibi alanlarda ise kooperatiflerin yararsız olduğunu düşündüklerini belirtmişlerdir (Çizelge 10).

Çizelge 10. Çiftçilerin kooperatifler hakkında düşünceleri (%)

		Ağrı	Eskişehir	Genel
Kooperatifler konusunda düşünceler*	Yararlı olduğunu düşünüyorum	100.00	92.10	95.20
	Yararsız olduğunu düşünüyorum	0.00	7.90	4.80
Kooperatiflerin yararlı olduğu alanlar*	Pazarlamada kolaylık	37.50	48.57	41.76
	Ucuz ve kaliteli girdi temini	26.79	0.00	16.48
	Teknik eğitim	12.50	0.00	7.69
	Gelir avantajı	23.21	51.43	34.07
Yararsız olduğu alanlar*	Piyasadan daha düşük fiyatla mal alıyor	0.00	33.30	33.30
	Yem fiyatları dış piyasadan daha pahalı	0.00	66.70	66.70

* Mann-Whitney U testine göre gruplar arasındaki fark $p \leq 0.05$ için anlamlıdır.

Kooperatif Ortağı Olan Çiftçilerin Görüşleri

Kooperatif ortağı olan çiftçilerin kooperatifler ile ilgili görüşleri çizelge 11'de incelenmiştir. Kooperatiflere ortak olan çiftçilerin tümünün Eskişehir ilindeki çiftçiler olduğu daha önce belirtilmiş idi. Ağrı ilinde araştırma kapsamındaki bölgede kooperatif olmadığı için, çalışmanın bu bölümü yalnızca Eskişehir ilindeki çiftçileri kapsamaktadır. Çiftçilerin %14.60'ı sadece tarım kredi kooperatifine; %2.10'nu Tarım Kredi Kooperatifi, Tarımsal Kalkınma Kooperatifi ve Pancar Ekicileri Kooperatifinin üçüne; %56.20'si Tarım Kredi Kooperatifi ve Tarımsal Kalkınma Kooperatifinin ikisine; %27.10'u ise sadece Tarımsal Kalkınma Kooperatifine ortak olduğunu belirtmiştir. Çiftçilerin kooperatiflere ortaklığının ortalama olarak 9 yıl olduğu belirlenmiştir. Çiftçiler kooperatiflere ortak olmalarının en önemli nedenini, toplumda çiftçinin sesini duyurmak olduğunu belirtmiştir.

Çiftçilerin %98'i kooperatifin yönetim kurulu üyesi, denetçi ya da temsilcisi olmadığını belirtmiştir ve ileride kooperatif yönetiminde görev almak istemeyen çiftçilerin oranı %95'tir. Görev almayı istememe nedeni sorulduğunda %11.20'si yöneticiliğin zor iş olduğunu, %64.40'ı zamanlarının olmadığını %24.40'ı ise kendilerini yaşlı olarak gördükleri için istemediklerini belirtmişlerdir (Çizelge 11). İzmir ilinde yapılan bir çalışmada ise, süt sığırcılığı yapan çiftçilerin %93'ünün yönetimde görev almadığı, %64.5'inin ise ileride de görev almak istemediği belirlenmiştir (Yercan ve Kınıklı, 2018). Balıkesir ilinde yapılan bir başka çalışmada ise, %89.10'unun yönetimde görevli olmadığı, %79.38'inin ise ileride de görev almak istemediği ortaya konmuştur (Everest ve Yercan, 2016).

Çiftçilerin %93.80'i ortak oldukları kooperatifin ana sözleşmesini okumadıklarını, okumama nedeni olarak ise %60.91'i sözleşmenin çok uzun ve yazıların çok küçük olduğunu ifade etmiştir. Çiftçilere ortağı olunan kooperatifin veya kooperatiflerin yönetim kurulu ortak ilişkileri sorulduğunda %14.60'ı güçlü, %75.00'ü geliştirilebilir ve %10'u ilişkinin zayıf olduğunu belirtmiştir. Çiftçilere ortağı olunan kooperatifin veya kooperatiflerin yönetim kurulu memnuniyet derecesi sorulduğunda ise %71'i memnun olduğunu söylemiştir. Çiftçilerin %91.70'i ortak oldukları kooperatifi başarılı gördüklerini ve %52'si beklentilerinin iyi düzeyde karşılandığını ifade etmişlerdir. Çiftçiler ortak olduğu kooperatiflerin en önemli sorunlarını finansman, eğitim ve denetim olarak görmekteyiz (Çizelge 11). Van ilinde yapılan benzer bir çalışmada çiftçilerin iyi bir örgütten beklentileri, gelirlerinin artması, ürün pazarlanması ve düşük fiyatlı girdi temini olarak belirlenmiştir (Terin ve Çelik Ateş, 2010).

Çizelge 11. Kooperatife Ortak Olan Çiftçilerin Kooperatifler İle İlgili Görüşleri (%)

Çiftçilerin ortak olduğu kooperatifler	Tarım kredi kooperatifi	14.60
	Tarım Kredi Kooperatifi, Tarımsal Kalkınma Kooperatifi, Pancar Ekicileri Kooperatifi	2.10
	Tarım kredi kooperatifi, Tarımsal Kalkınma Kooperatifi	56.20
	Tarımsal Kalkınma Kooperatifi	27.10
Çiftçilerin kooperatiflere ortak olma nedenleri	Üretim girdilerini ucuz, kaliteli ve uygun şartlarda almak	16.70
	Ürününü satın alacak ve değerlendirecek bir kuruluş	8.30
	Toplumda çiftçinin sesini duyurabilmesi	72.90
	Teknik bilgi ve yardım elde etmek	2.10
Çiftçilerin yönetim kurulu üyesi, denetçi ya da temsilci görevi	Var	2.10
	Yok	97.90
Yönetim kurulu üyesi, denetçi ya da temsilci görevi olmayanların, ileride kooperatif yönetiminde görev almayı isteme durumu	Evet	4.30
	Hayır	95.70
Kooperatif yönetiminde görev almayı istememe nedeni	Yöneticilik zor iş	11.10
	Zamanım yok	64.40
	Yaşlıyım	24.40
Ortağı olunan kooperatifin/kooperatiflerin ana sözleşmesini okuma durumu	Evet	6.20
	Hayır	93.80
Kooperatiflerin ana sözleşmesini okumama nedeni	Gerek duymadım	2.20
	Çok uzundu ve yazılar küçüktü	60.90
	Zamanım yoktu	21.70
	Elime geçmedi	15.20
Ortağı olunan kooperatifin/kooperatiflerin yönetim kurulu-ortak ilişkilerini durumu	Güçlü	14.60
	Geliştirilebilir	75.00
	Zayıf	10.40
	Hiç memnun değilim	4.20
Ortağı olunan kooperatifin/kooperatiflerin yönetim kurulu-ortak ilişkilerinin değerlendirilmesi	Memnun değilim	6.20
	Kararsızım	10.40
	Memnunum	70.80
	Çok memnunum	8.30
	Başarılı	91.70
Ortağı olunan kooperatifin/kooperatiflerin başarı durumu	Başarısız	8.30
	Hiç	2.10
Ortağı olunan kooperatifin/kooperatiflerin beklentileri gerçekleştirme durumu	Çok az	10.40
	Orta	25.00
	İyi	52.10
	Çok	10.40
	Yönetim	8.47
Ortağı olunan kooperatifin/kooperatiflerin ana sorunları	Finansman	25.42
	Eğitim	32.20
	Denetim	33.91

Kooperatif Ortağı Olmayan Çiftçilerin Görüşleri

Kooperatif ortağı olmayan çiftçilerin kooperatifler ile ilgili görüşleri çizelge 12'de incelenmiştir. Ağrı ilinde kooperatif olmadığı için bu bölüm, Ağrı ilindeki çiftçilerin tamamını, Eskişehir ilinde ise herhangi bir kooperatife ortak olmadığını belirten 2 çiftçiyi kapsamaktadır.

Çiftçilere herhangi bir kooperatife ortak olmama nedenleri sorulmuştur. Ağrı ilindeki çiftçiler kooperatif olmadığı için, Eskişehir ilindeki çiftçiler ise gerek duymadıkları için herhangi bir kooperatife ortak olmadıklarını belirtmişlerdir. Çiftçilere herhangi bir kooperatif içerisinde yer almak isteyip istemedikleri sorulduğunda ise Ağrı ilindeki çiftçilerin %50'si istediklerini, %38'i istemediklerini ve %12'si kararsız olduğunu ifade etmiştir. Eskişehir ilindeki kooperatif ortağı olmayan çiftçilere sorulduğunda ise tamamı kooperatiflerde yer almak istemediklerini belirtmişlerdir (Çizelge 12). Eskişehir ilinde görüşülen ve kooperatif ortağı olmayan çiftçilerin, daha önce kooperatifler ile olumsuz deneyim yaşadıkları ve bu nedenle önyargılı davrandıkları düşünülmektedir.

Kooperatif içerisinde yer almak isteyen çiftçilerin %29.55'i kooperatifin kurulmasında, %6.82'si pazarlama ve hizmet faaliyetlerinde, %22.73'ü yönetiminde ve %40.90'ı sosyal faaliyetlerde çalışmak istediklerini belirtmişlerdir. Kooperatif içerisinde yer almak istemeyen Ağrı ilindeki çiftçilerin %52.63'ünün yeterli eğitim ve bilgisi olmadığı için, %21.05'i sağlık sorunları olduğu için, %15.79'u kooperatifleri güvensiz bulduğu için, %10.53'ü yaşlı olduğu için ve %5.26'sı ihtiyaç duymadığı için yer almak istemediklerini belirtmişlerdir. Eskişehir ilinde ise, çiftçiler kooperatife ihtiyaç duymadıklarını bu nedenle kooperatif içerisinde yer almak istemediklerini söylemişlerdir (Çizelge 12). 2008 yılında İzmir ilinde yapılan benzer bir çalışmada da çiftçiler kooperatiflerin ekonomik olarak avantaj sağlamadıklarını ve çiftçi çıkarlarını korumadıklarını düşündükleri için kooperatifler içerisinde yer almak istemediklerini belirtmişlerdir (Artukoğlu ve Olgun, 2008).

Çizelge 12. Kooperatife ortak olmayan çiftçilerin kooperatifler ile ilgili görüşleri(%)

		Ağrı	Eskişehir	Genel
Herhangi bir kooperatife ortak olmama nedenleri*	Kooperatif yok	100.00	0.00	96.20
	Gerek duymuyorum	0.00	100.00	3.80
Herhangi bir kooperatif içerisinde yer almak isteme durumu*	Evet	50.00	0.00	48.10
	Hayır	38.00	100.00	40.40
	Kararsızım	12.00	0.00	11.50
	Kurulmasında	29.55	0.00	29.55
Cevap evet ise aktif olarak çalışmak istenilen alan*	Pazarlama ve hizmet faaliyetlerinde	6.82	0.00	6.82
	Yönetiminde	22.73	0.00	22.73
	Sosyal faaliyetlerinde	40.90	0.00	40.90
	Yeterli eğitim ve bilginin yok	52.63	0.00	47.60
Cevap hayır ise nedeni*	Güvensizlik	15.79	0.00	19.00
	Sağlık sorunları	21.05	0.00	9.50
	İhtiyaç duymuyorum	5.26	100.00	14.30
	Yaşlıyım	10.53	0.00	9.50

* Mann-Whitney U testine göre gruplar arasındaki fark $p \leq 0.05$ için anlamlıdır.

Herhangi bir kooperatif ortağı olmadığı belirlenen çiftçilere kooperatifçiliğin genel olarak ana sorunları sorulmuş ve genel olarak çiftçiler en önemli sorunların eğitim ve yönetim olduğunu belirtmişlerdir (Çizelge 13).

Çizelge 13. Çiftçilere Göre Kooperatifçiliğin Ana Sorunları(%)

	Ağrı	Eskişehir	Genel
Yönetim	28.35	30.85	29.41
Finansman	19.69	19.15	19.46
Eğitim	32.28	25.53	29.41
Denetim	3.15	18.09	9.50
Üst örgütlenme	16.53	6.38	12.22

* Mann-Whitney U testine göre gruplar arasındaki fark $p \leq 0.05$ için anlamlıdır.

**Birden fazla cevap verilmiştir.

Kooperatiflerin etkili olduğu/olacağı düşünülen alanlar çiftçilere sorulduğunda her iki ilde de çiftçiler, ürünlerin etkili pazarlanmasının ve ürünlerin daha iyi fiyata değerlendirilmesinin çok önemli olduğunu belirtmişlerdir. Diğer kişi ve firmalarla etkili işbirliği olması ifadesini ise, diğer ifadelerle göre daha az önemli görmekteyiz. Ağrı ve Eskişehir ilindeki çiftçilerin düşünceleri arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar olduğu da tespit edilmiştir ($p \leq 0.05$) (Çizelge 14).

Çizelge 14. Kooperatiflerin Etkili Olduğu/Olacağı Düşünülen Alanlar

	Ağrı	Eskişehir	Genel
Ürünlerin etkili pazarlanmasında*	2.74	2.94	2.84
Daha iyi fiyata değerlendirilmesine*	2.68	2.96	2.82
Üretim işleme, pazarlama ve ihracat konusunda teknik destek*	2.38	2.98	2.68
Devlet destek ve yardımlarından yararlanmaya*	2.16	2.86	2.51
Diğer kişi ve firmalarla etkili işbirliğine*	2.16	2.58	2.37
Doğanın korunması ve geleneksel gıdaların sürdürülebilirliği*	2.36	2.80	2.58

*Mann-Whitney U testine göre gruplar arasındaki fark $p \leq 0.05$ için anlamlıdır.

** 1: Az Önemli 2: Orta Önemli 3: Çok Önemli

Ağrı ve Eskişehir illerindeki çiftçilerin kooperatifler hakkında gördükleri en önemli ve en önemsiz sorunlar, Best-Worst analizi kullanılarak incelenmiş ve sonuçlar çizelge 15'te özetlenmiştir.

Eskişehir ilindeki çiftçilere göre kooperatiflerin en önemli faaliyeti 'süt toplama ve satış' iken kooperatiflerin en önemsiz faaliyeti 'kırsal turizm faaliyetlerinde bulunmak' olduğu saptanmıştır. Ağrı ilindeki çiftçilere göre ise kooperatiflerin en önemli faaliyetleri 'kaliteli ve uygun fiyatlı yem temini' iken, en önemsiz faaliyetleri tarımsal gazete, dergi ve kitap temini olduğu tespit edilmiştir (Çizelge 15).

Çizelge 15. Çiftçilere göre kooperatiflerin en önemli ve en önemsiz faaliyetleri

Best / En çok etkili	Ağrı	Eskişehir
Süt toplama ve satış		0.88
Kaliteli ve uygun fiyatlı yem temini	0.20	
Worst / En az etkili		
Kırsal turizm faaliyetinde bulunma		-0.58
Tarımsal gazete, dergi, kitap temini	-0.20	

4. SONUÇ ve ÖNERİLER

Ülkemizde tarımsal işletmeler genellikle küçük, dağınık ve parçalı bir yapıdadır. Bu durum, işgücünün, girdinin, teknolojinin vb. etkin ve verimli kullanılamaması sonucunu doğurmaktadır. Küçük aile işletmelerinin yoğun olduğu sektörlerle kooperatifleşme ile mevcut sorunlar çözülerek, sektör güçlü hale getirilebilir.

Bu çalışmada Ağrı ve Eskişehir illerindeki çiftçiler ile görüşülerek, kooperatifler hakkında görüş ve düşünceleri alınmıştır.

Ağrı ve Eskişehir illerindeki çiftçiler incelendiğinde yaş olarak en genç, eğitim olarak ise en düşük düzeyde Ağrı ili çiftçileri olduğu görülmüştür. Ayrıca ailedeki birey sayısı da Ağrı ilinde oldukça yüksek olduğu tespit edilmiştir. Tarımsal deneyim ve hayvancılık deneyim süreleri ise her iki ildeki çiftçilerin birbirine oldukça yakın olduğu görülmüştür. Çiftçilerin yaptığı hayvancılık türü incelendiğinde ise, Eskişehir ilinde büyükbaş Ağrı ilinde ise küçükbaş hayvancılığın çoğunlukta yapıldığı belirlenmiştir.

Çiftçilerin teknoloji varlığı ve kullanım durumu incelendiğinde ise, Eskişehir ilindeki çiftçilerin teknoloji kullanım düzeyinin daha yüksek olduğu saptanmıştır. Genel olarak ise çiftçilerin büyük çoğunluğu tarımla ilgili haber ve makaleleri nadiren takip ettiklerini, sosyal medya üzerinden tarımla ilgili haberleri takip etme, yorum yapma ve paylaşım durumunun çok az olduğu belirlenmiştir. Tarımsal gelir düzeylerini düşük olarak tanımlayan çiftçi sayısının ise Ağrı ilinde daha fazla olduğu görülmüştür.

Ankete katılan çiftçilerin büyük çoğunluğu genellikle yem bitkileri üretmektedir. Bunun nedeni ise görüşülen çiftçilerin hayvancılık yapmasıdır. Çiftçiler yem bitkileri üretimi yapmalarına rağmen, bu üretimin yetersiz olduğu görülmüştür. İşletmelerin masraf kalemleri içerisinde yem masraflarının her iki ilde de oldukça fazla olduğu tespit edilmiştir.

Elde edilen ürünlerin pazarlama durumlarında ise önemli farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Üretilen süt Ağrı ilinde peynir ve tereyağı, Eskişehir ilinde çiğ süt olarak pazarlanmaktadır. Bunun nedeni ise Eskişehir ilinde çiğ sütün kooperatifler tarafından alınması, Ağrı ilinde ise çiğ sütün pazarlanabileceği herhangi bir pazarlama kanalının olmaması nedeniyle sütün peynir ve tereyağı olarak işlenerek daha dayanıklı hale getirilmesidir. Ağrı ilinde küçükbaş hayvancılık yaygınken Eskişehir ilinde büyükbaş hayvancılık yaygındır.

Ankete katılan çiftçilerin daha önce işbirliği, dayanışma amaçlı çalışmalara katılma durumu düşük olduğu görülmüştür. Bu durum kooperatif kurulmasında engel teşkil etmektedir.

Eskişehir ilindeki çiftçilerin Ağrı ilindeki çiftçilere göre kooperatif kavramını daha iyi bildiği görülmüştür. Bunun sebebi Eskişehir ilinde kooperatifin olması Ağrı ilinde ise kooperatifin olmamasından kaynaklanmaktadır.

Herhangi bir kooperatife ortaklığı olan çiftçilerin kooperatiften memnuniyet düzeylerinin yüksek olduğu görülmüştür. Bu duruma paralel olarak yönetime katılım düzeyinin oldukça düşük olduğu görülmüştür. Çiftçiler ortağı olduğu kooperatiflerin en büyük sorunun yönetim ve eğitim olduğunu düşünmektedirler. Bunun için köylerde kooperatifçilik eğitiminin verilmesi gerekmektedir. Eğitimler sırasında başarılı kooperatif örnekleri anlatılarak kooperatiflerin çiftçi gelirine sağladığı faydalar açıklanabilir.

Yapılan çalışmada Eskişehir ilinde görüşülen çiftçilerin, kooperatife süt satış fiyatlarını düşük bulduğu tespit edilmiştir. Bunun nedeni olarak ise, kooperatiflerin süt alımı yaparken kalite analizi yapmamasından kaynaklanmaktadır. Bu durum süt kalitesine göre fiyatlandırmanın yapılmamasından kaynaklanan düşük fiyatlara neden olmaktadır. Bunun çözümü olarak ise, kooperatiflerin ortaklarından süt alımı yaparken mutlaka kalite analizi yapması ve buna göre fiyatlandırma yapması gerekmektedir. Böylece haksız rekabet önenebilir ve kooperatiflere olan bağlılık ve güven duygusu artabilir.

Çalışma kapsamında görüşülen çiftçiler genel olarak kooperatiflerin yararlı olduğunu düşünmektedir. Eskişehir ilinde ise çiftçilerin %96'sı herhangi bir kooperatife ortaktır. Kooperatiflere ortak olan çiftçiler çoğunlukla Tarım Kredi Kooperatifi ve Tarımsal Kalkınma Kooperatifine ortaktırlar. Kooperatiflere ortak olan çiftçilerin %94 ü kooperatif ana sözleşmesini okumamışlardır. Bunun nedeni ise uğraşmak istemedikleri içindir. Bunun için kooperatif ana sözleşmelerinin daha kısa ve net bir şekilde hazırlanması gerekmektedir.

Ağrı ilinde kooperatifin bulunmaması nedeniyle çiftçiler kooperatiflerin sağladığı avantajlardan faydalanamamaktadırlar. Ağrı ilinde, işbirliği ve dayanışma amaçlı çalışmalar arttırılmalıdır. Yöredeki çiftçilerin tamamı kooperatiflerin yararlı olduklarını düşünmektedir. Bu durum kooperatif kurma bilincini olumlu yönde etkilemektedir. Çalışmada görüşülen çiftçilerin yaklaşık %30'u kooperatifin kurulmasında etkin bir şekilde rol almak istediklerini belirtmişlerdir. Bu durum çiftçilerin kooperatif oluşumu içerisinde yer almak istediklerini fakat nasıl yapacaklarını bilemediklerini göstermektedir. Kooperatifçilik eğitimi ve kooperatif kurulmasını adım adım anlatan tanıtıcı video vb. eğitimler verilmelidir. Gerekirse çevre köylerdeki kooperatifler ile işbirliği içinde olunarak, kooperatiflerin avantajlarından yararlanılmalıdır. Bunun için Ağrı il Tarım ve Orman Müdürlüğü kırsal kalkınma ve örgütlenme şube müdürlükleri, kooperatif olmayan köyleri tespit ederek bu köylere eğitim ve yayım hizmeti vermesi, kooperatifçiliğin gelişmesi için önemli bir adım olacaktır.

KAYNAKLAR

- Alçıçek, G. 2016. *Burdur İlinde Tarımsal Kooperatiflerde Kooperatif Ortak İlişkilerinin Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimler Enstitüsü, Isparta.*
- Artukoğlu, M. M., Olgun, A. 2008. *Cooperation Tendencies and Alternative Milk Marketing Channels of Dairy Producers in Turkey: A case of Menemen, Agricultural Economics (AGRICECON) 54 (1): 32-37.*
- Artukoğlu, M. M., Yercan, M. 1996. *Türkiye'de Tarımın Yeniden Yapılanmasında Kooperatiflerin Rolü ve Süt Sanayii Örneği, Milletlerarası Türk Kooperatifçilik Kongresi, Ankara, 6-9 Kasım, 11-16.*
- Ata, N., Yılmaz, H. 2015. *Türkiye'de Uygulanan Hayvansal Üretim Destekleme Politikalarının Süt Sığırcılığı İşletmelerine Yansımaları: Burdur İl Örneği, SDÜ Ziraat Fakültesi Dergisi, 10(1): 44-54.*
- Aygül, H., Özkütük, K. 2012. *Malatya İli Süt Sığırcılığı ve Sığır Besiciliğinin Yapısı. Adana Veteriner Kontrol Enstitüsü Müdürlüğü Dergisi, 2: 7-11.*
- Bakan, Ö., Aydın, R. 2016. *Ağrı İli Süt Sığırcılığı İşletmelerinin Sosyo-Ekonomik Özellikleri. Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 47(2): 113-122.*
- Bal, T., 2005. *Göller Bölgesinde Tarla Bitkileri Üretimine Ekonomik Analizi ve Başlıca Ürünlerin Arz Duyarlılıklarının Hesaplanması, Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Adana.*
- Boz, İ. 2013. *Doğu Akdeniz Bölgesi'nde Süt Sığırcılığı Yapan İşletmelerin Yapısı, Sorunları ve Çözüm Önerleri. KSÜ Doğa Bilimleri Dergisi, 16(1): 24-32.*
- Çukur, F., Saner, G., 2008. *Malatya İli Kayısı Üretiminde Riskin Ölçülmesi ve Riske Karşı Oluşturulabilecek Stratejiler, Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 46 (1):33-42.*
- Çukur, T. 2016. *Milas İlçesinde Süt Sığırcılığı Yapan Çiftçilerin Tarımda Kalma Eğilimlerinin Belirlenmesi, 12. Tarım Ekonomisi Kongresi, 25-27 Mayıs 2016, Isparta, 1235-1244.*
- Demir, P., Aral, Y., Sarıözkan, S. 2014. *Kars ili Süt Sığırcılık İşletmelerinin Sosyo-Ekonomik Yapısı ve Üretim Maliyetleri. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi, 25(1):1-6.*
- Durğan Dbeys, A., Engindeniz, S., 2011. *Tarımsal Üretimde Şirketleşme Üzerine Üretici Görüş ve Tutumları: İzmir Örneği, Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 48 (3): 191-201.*
- Everest, B., Yercan, M. 2015. *Kooperatif Ortaklarının Kooperatif Yönetimine Katılma Durumları ve Eğilimleri: Tarım Kredi Kooperatifleri Balıkesir Bölge Birliği Örneği, SESSION 5C: Çevre ve Tarım Ekonomisi, International Conference On Eurasian Economies, s. 519-526.*
- Gündüz, O., Dağdeviren, M. 2011. *Bafra İlçesinde Süt Maliyetinin Belirlenmesi ve Üretimi Etkileyen Faktörlerin Fonksiyonel Analizi, YYÜ Tarım Bilimleri Dergisi 21(2), 104-111.*
- Haseki, M.İ. 2007. *Kooperatifçilik ve Pazarlama Anlayışı: Tarım Satış Kooperatiflerinin Pazarlama Faaliyetlerine Yönelik Tüketici Görüşlerinin Belirlenmesi Üzerine Bir Çalışma, Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Adana.*
- İldeniz, E., Demiryürek, K. 2015. *Samsun İli Bafra İlçesi Sol Sahil Köylerinde Yapılan Arazi Topluşturmasına Zorunlu ve İstemi Katılan Çiftçilerin Tutum ve Davranışlarının Karşılaştırılması, Tarım Ekonomisi Araştırmaları Dergisi, Cilt:1, Sayı:2, sf.20-27.*

- Kara, A., Kızıloğlu, S. 2012. Erzurum'da Meraya Dayalı Üretim Yapan Hayvancılık İşletmelerinin Sosyoekonomik Analizi. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 18(2): 69-78.
- Kara, A., Kızıloğlu, S. 2012. Erzurum'da Meraya Dayalı Üretim Yapan Hayvancılık İşletmelerinin Sosyoekonomik Analizi. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 18(2): 69-78.
- Karamürsel, D., Öztürk, P., Öztürk, G., Kaymak, S., Eren, İ., Akgül, H. 2004. Eğirdir Yöresi Elma Yetiştiriciliğinin Durumu ve Sorunlarının Belirlenmesi İle Ekonomik Yönden Değerlendirilmesi, *Türkiye VI Tarım Ekonomisi Kongresi, Tokat*, 16-18 Eylül, 221-227.
- Kaygısız, A., Tümer, R., Orhan, H., Vanlı, Y. 2010. Kahramanmaraş İli Süt Sığırcılık İşletmelerinin Yapısal Özellikleri 4. İşletmecilerin Sosyal ve Kültürel Durumları, *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 41(1): 39-44.
- Kızılaslan, N., 2006. Kente Uzaklığın Kırsal Aile Yapısına Etkileri, *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3):141-162.
- Koç, G., Uzman, A. 2019. Trakya Bölgesi Üreticilerinin Süt Sığırcılığı Faaliyetinden Vazgeçme Olasılığını Etkileyen Faktörler, *Tarım Ekonomisi Dergisi*, cilt:25 sayı:1, sf. 41-52.
- Koç, G., Uzman, A., 2018. Süt Sığırcılığı İşletmelerinde Üreticilerin Kooperatif Kanalıyla Süt Pazarlama Olasılığını Etkileyen Faktörler: Trakya Bölgesi Örneği, *Tarım Ekonomisi Dergisi*, cilt:24 sayı:2, sf. 203-214.
- Koç, M., 2004. Ege Bölgesinde Çekirdeksiz Kuru Üzüm Fiyatlarında Dalgalanmalar ve Etkileri Üzerine Bir Araştırma, *Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü Yayınları No:122, Ankara*.
- Koçtürk, M., Artukoğlu, M. M., Yercan, M. 2015. Evaluation of Cooperative Policies Applied in Turkey in the Globalization Process, *21 International Turkish Cooperative Congress, Safranbolu/Karabük*, 14 - 15 Mayıs, 397-422.
- Konak, K., Armağan, G., Cankurt, M., 2000. Aydın İlinde Tarım Sanayi İlişkilerinde Sözleşmeli Tarımın Etkinliği, *IV. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi*, 6-8 Eylül 2000, Tekirdağ.
- Korkmaz, M., Nargül, S., Akman, G. 2011. Adana İli Toptan Sebze ve Meyve Fiyatlarının Çeşitli Faktörlere Göre Değerlendirilmesi, *Akademik Bakış Dergisi*, s.2.
- Koyubenbe, N., 2005. İzmir İli Ödemiş İlçesinde Süt Sığırcılığının Geliştirilmesi Olanakları Üzerine Bir Araştırma, *Hayvansal Üretim*, 46(1): 8-13.
- Olgun, A., Adanacioğlu, H., Peker, K., 2003. Türkiye'de Kuru Kayısı Üretim, Pazarlama Durumu ve Alternatif Pazarlama Olanakları Üzerine Bir Araştırma: Malatya İli Örneği, *Malatya Kayısı Araştırma Geliştirme ve Tanıtım Vakfı Yayınları No:5, Malatya*.
- Olgun, A., Artukoğlu, M., 1995. Türkiye'de Süt Üreticilerinin Örgütlenme ve Pazarlama Durumu ile Sorunlarının Genel Olarak İncelenmesi, *Türkiye Hayvancılığının Yapısal ve Ekonomik Sorunları Sempozyumu, İzmir*, 27-29 Eylül, 165-172.
- Olgun, A., Artukoğlu, M., 1998. Süt Üreticilerinin Örgütlenme ve Pazarlama Durumları ile Sorunları Üzerine Bir Araştırma, *E.Ü. Araştırma Fonu Proje Raporu, Proje No:1996-ZRF-16, İzmir*, 63s
- Örmeci Kart, M. Ç., Demircan V. 2014. Dünyada ve Türkiye'de Süt ve Süt Ürünleri Üretimi, Tüketimi ve Ticaretindeki Gelişmeler, *Akademik Gıda* 12 (1), sf. 78-96.
- Özalp, A. 2017. Batı Akdeniz Bölgesi Hayvancılık Kooperatiflerinin Performans Analizleri ve Ortak Kooperatif İlişkilerin Değerlendirilmesi. *Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı, Antalya*.
- Özyürek, S., Koçyiğit, R., Tüzemen, N. 2014. Erzincan İlinde Süt Sığırcılığı Yapan İşletmelerin Yapısal Özellikleri: Çayırılı İlçesi Örneği. *Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi*, 11(3):19-26.
- Sağlam, U., İnan, İ.H. 2014. Uşak İlindeki Üreticilerin Tarımsal Üretici Örgütlenmesi ve Sorunları Hakkında Bilgi Düzeyleri, *XI. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi 3-5 Eylül 2014, Samsun*.
- Terin, M., Çelik Ateş, H. 2010. Çiftçilerin örgütlenme Düzeyi ve Örgütlerden Beklentilerini Üzerine Bir Araştırma: Van İli Örneği, *Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, Cilt:47, Sayı:3, sf. 265-274.
- Torgut, E., Annayev, S., Örmeci Kart, M. Ç., Türkel, B. 2019. Süt Sığırcılığı Yapan İşletmelerin Genel Yapısı, Sorunları ve Çözüm Önerileri: İzmir İl Ödemiş ve Tire İlçeleri Örneği, *Tarım Ekonomisi Dergisi*, cilt:25 sayı:1, sf. 87-95.
- Uysal, H., 2007. Ege Bölgesinde Dışsatıma Yönelik Sofralık Üzüm Üretim ve Pazarlama Olanaklarının Geliştirilmesi Üzerine Bir Araştırma, *Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir*.
- Uzman, A. 2017. Hayvancılık Sektöründe Uygulanan Politikaların Süt Sığırcılığı işletmelerine Etkisi Üzerine Üretici Görüşlerinin Saptanması: İzmir İli Örneği. *Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 54(2):167-175.
- Yercan, M. 2003. *Tarım Kooperatifleri*, Ege Üniversitesi Tarımsal Uygulama ve Araştırma Merkezi, Çiftçi Broşürü: 34.
- Yercan, M. 2007. Türkiye ve Avrupa Birliğinde Tarımın Örgütlenme Deseni ve Tarımsal Kooperatifler, *Tarım Ekonomisi Dergisi*, Cilt:13, Sayı:1, sf. 19-29.
- Yercan, M., Kınıklı, F. 2018. Tarımsal Kooperatiflerde Ortakların Yönetime Katılımını Etkileyen Faktörlerin Analizi Üzerine Bir Araştırma: İzmir İli Sütçülük Kooperatifleri Örneği, *Tarım Ekonomisi Dergisi*, Cilt:24, Sayı:2, sf. 159-173.
- Yılmaz, H. 2010, Süt Sığırcılığında Kooperatifler Aracılığıyla Desteklemenin Ekonomik ve Sosyal Etkileri: Adana İli Örneği, *Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı, Adana*.
- Yılmaz, H. 2010. Süt Sığırcılığında Kooperatifler Aracılığıyla Desteklemenin Ekonomik ve Sosyal Etkileri: Adana İli Örneği, *Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı*, 292s.